

UDK: 9302(497.5) »1990/1995«
949.75 »1941/1945«
Pregledni članak
Primljeno: 5. VI. 1996.

Problematika Nezavisne Države Hrvatske u povijesnoj literaturi od 1990. do 1995. godine

MARIO JAREB

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Nestankom ideoloških zabrana i skidanjem tabua sa problematike Nezavisne Države Hrvatske 1990. godine došlo je, u razdoblju do kraja 1995. godine do izlaska većeg broja knjiga posvećenih ovoj temi. Ovaj članak daje pregled tih radova. Nastojeći dati što iscrpniju informaciju ne daje se samo pregled znanstveno utemeljenih radova, ili pak samo onih koji se (kvantitativno ali i kvalitativno) u svom pretežitom dijelu bave razdobljem N. D. Hrvatske (a koji u brojčanom omjeru predstavljaju manjinu ovdje navadenih radova), nego također i svih ostalih radova koji se dotiču ove teme, bez obzira na njenu kvantitativnu zastupljenost unutar pojedinog djela i pristup istoj.

Uvod

Kada je 1990. godine došlo do demokratskih promjena u Hrvatskoj, prvi puta se otvorila mogućnost slobodnog pristupa proučavanju povijesti Nezavisne Države Hrvatske. Iako je i u prijašnjim desetljećima izašlo više vrijednih djela (kako u emigraciji – gdje se, uz neke izuzetke, uglavnom, pozitivno gledalo na N. D. Hrvatsku, tako i u Domovini – gdje se, uz neke oprezne pokušaje objektivnog sagledavanja problema, davala krajnje negativna slika), ipak se tek u ovom najnovijem razdoblju otvorila mogućnost sustavnog i objektivnog proučavanja ovog fenomena. Unatoč tome što je u ovih pet godina izašlo više naslova, ipak se dobar dio njih ne može pohvaliti znatnijim doprinosom proučavanju ove teme.¹ Može se reći kako je tek u zadnje vrijeme izašlo nekoliko

¹ Pojedine knjige o ovoj temi ne samo da ne predstavljaju značajniji doprinos proučavanju ove problematike, nego, to je moguće reći bez ikakve zadržke, nanose štetu svojim neodgovornim i nekusnim pristupom. Pri tome mislim na čitav niz knjiga I. Omrčanina (*Hrvatska 1941.-1945.*, *Hrvatska 1941.*, *Hrvatska 1942.*, *Hrvatska 1943.*, *Hrvatska 1944.*), izdanih 1990. godine u Zagrebu. To su hrvatska izdanja knjiga objavljenih na engleskom jeziku tijekom osamdesetih godina. Stil kojim se autor služi teško bi se mogao nazvati izričajem obrazovanog i kulturnog čovjeka, a njegovi zaključci u mnogo slučajeva graniče s fantazijom i grotcskom. Kao mali primjer ove tvrdnje navest ću ovdje jedan citat iz knjige *Hrvatska 1941.-1945.*, a kakvim (pa i znatno gorim) primjerima ova (i druge knjige) upravo obiluju. Tako, pišući na str. 195 o stanju u KPJ uoči rata I. Omrčanin kaže: »Orgije su sada bile omogućene za sve u svako doba. Komu-

djela koja svojim pristupom i sadržajem daju objektivno i kritički utemeljeno viđenje povijesti N. D. Hrvatske.

Kada se 1990. godine u Hrvatskoj počelo otvoreno pisati o navedenoj temi, uglavnom je to bilo u novinskim člancima i priložima u raznim časopisima (o čemu u ovome pregledu neće biti riječi), dočim su knjige ili barem neka poglavlja u njima bile vrlo rijetke. Vrlo je značajno napomenuti kako je tada, nestankom barijera između Domovine i emigracije, u Hrvatsku došlo dosta djela izdanih u emigraciji, te se je napokon i domaća stručna i šira javnost imala prigodu upoznati s njima (u prvom redu se to odnosi na izdanja časopisa *Hrvatske revije* i izdanja *Knjižnice Hrvatske revije*).

Iako je samo dio djela o kojima će biti riječi u ovom pregledu u cijelosti ili najvećim svojim dijelom posvećen povijesti NDH, to ipak ne znači da sva ona, zbog te činjenice, predstavljaju ono najznačajnije i najbolje što je napisano o NDH. Naprotiv, pojedina poglavlja nekih djela, koja su, inače, samo manjim dijelom posvećena rečenoj temi, izuzetno su značajna za poznavanje ovog problema i nezaobilazna u pokušajima njegova daljnjeg proučavanja.

U nastojanju da se ova literatura prikaže što preglednije, pokušao sam je podijeliti u više grupa, prema problemima koji se obrađuju u pojedinim djelima ili pristupu temi. Ipak, treba napomenuti kako je u više slučajeva bilo teško svrstati pojedina djela u pojedinu grupu. Čak i neke knjige koje bi barem prema njihovom naslovu trebalo bez ikakve dvojbe staviti u jednu grupu, sadrže pojedine, velike, dijelove koje u svakom slučaju treba spomenuti prigodom opisivanja nekog drugog problema. Unatoč tome što su djela posvećena problematici Bleiburga i Križnog puta usko vezana, jednim svojim dijelom, uz povijest NDH, treba napomenuti da o njima u ovom tekstu neće biti previše riječi. Tome je više razloga. Iako se u ovom slučaju radi u prvom redu o stradanjima pripadnika Hrvatskih oružanih snaga i dužnosnika vlasti NDH, te civilnog stanovništva koje se s njima povlačilo, ipak se, barem kronološki, dio problema mora smjestiti u drugo razdoblje, razdoblje socijalističke Jugoslavije i zločina počinjenih nad hrvatskim narodom od njene vojske i vlasti.²

nisti su proglasili slobodnu ljubav, slobodni seks, skakanje iz kreveta u (bilo čiji) krevet.Mladim židovkama je to bilo čuzpa, pa su uvlačile u partiju mlade hugbube svakom prilikom, iako ne baš mnogo.«

² Uz ovo treba spomenuti i sljedeće; kako se ovdje spominje i bitno pitanje povijesti NDH, pitanje njena sloma i sudbine njenih vodećih ljudi, i ove knjige će biti ukratko spomenute. Bitan je razlog što o ovim djelima neće biti previše riječi ovdje je i to što je nedavno Vladimir Geiger u *Spomenica : Bleiburg 1945-1995*, gl. urednik dr. Mirko Valentić, Zagreb, 1995. u prilogu pod nazivom *Bleiburg i Križni put u historiografiji, publicistici i memoarskoj literaturi* dao sadržajan pregled naslova o ovoj temi, a također i kronološki popis najvažnijih djela koji obuhvaća gotovo stotinu naslova, među njima također i one koji po godini izdanja ulaze u ovaj pregled. Dakle, šire razmatranje ovih djela predstavljalo bi, u svom značajnom dijelu, nepotrebno ponavljanje nečega što je nedavno napisano i, samim tim, pristupačno zainteresiranima za ovu problematiku.

Pregled i prikazi knjiga

Kako je već naprijed navedeno, knjige i članci bit će prikazani u grupama s obzirom na već rečene kriterije. Kao prvu veću grupu treba izdvojiti knjige u kojima su autori, u većem ili manjem opsegu, dali pregled opće povijesti NDH.

Unutar ove skupine treba, odmah na početku, izdvojiti i prikazati knjigu Hrvoja Matkovića *Povijest Nezavisne Države Hrvatske – Kratak pregled, Zagreb, 1994*. Iako ovo djelo, kako kaže sam autor u Predgovoru, predstavlja tek kratak pregled i ima zadaću pružiti najosnovnije informacije o temi, ipak je u njemu, barem u novije vrijeme, dan najcjelovitiji prikaz prošlosti NDH. Knjiga je podijeljena u pet cjelina u kojima su obrađeni i prikazani osnovni odsječci povijesti NDH i istaknuti osnovni problemi. Autor se nije zadržao samo na opisu političkog života i vojnih događaja, nego je nastojao, koliko je to bilo moguće, obraditi i problematiku gospodarstva, života vjerskih zajednica i kulturnog života. Prvo poglavlje, odnosno *Uvod*, naslovljeno je *Hrvatska u jugoslavenskoj državi između dva rata* te je u njemu prikazan težak položaj Hrvatske i hrvatskog naroda u Jugoslaviji, a što je svakako utjecalo na događaje koji su uslijedili poslije izbijanja rata. *Priprema*, odnosno *Ustaška emigracija i njezino djelovanje do 1941.* naziv je drugog poglavlja. U ovom je poglavlju na nekoliko stranica dan kratak pregled djelovanja dr. Ante Pavelića i Ustaškog pokreta do 1941. godine. Jedno od najopsežnijih poglavlja ove knjige svakako je treće poglavlje pod nazivom *Država*. Ovdje su, u okviru pojedinih odsječaka, prikazani, na prvom mjestu, sama uspostava i učvršćenje N. D. Hrvatske, a potom i ustrojstvo države i vojne sile, te gospodarstvo, vjerski i kulturni život. Nakon ovoga slijedi iznimno zanimljivo poglavlje *Akcija*, u kojem je autor obradio najbitnije probleme s kojima se susretala Nezavisna Država Hrvatska tijekom svog kratkotrajnog postojanja (odnosi s Njemačkom i Italijom, unutrašnja politika, rasna i nacionalna isključivost, puč Lorković – Vokić, odnos prema HSS-u, partizanima i četnicima). Naposljetku, u poglavlju *Slom* opisani su zadnji dani i slom NDH te tragični događaji kod Bleiburga. Nastojeći odgovoriti na pitanje što se dogodilo s onim dužnosnicima i osobama vođstva NDH koji su preživjeli slom i uspjeli pobjeći pred nadolazećim partizanskim snagama, autor je na kraju ovog poglavlja ukratko opisao djelovanje onog dijela hrvatske političke emigracije koju su vodili bivši dužnosnici NDH i Ustaškog pokreta i koji su željeli obnovu NDH. Na samom kraju knjige (u odjeljku pod nazivom *Politički životopisi glavnih ličnosti u NDH*) nekoliko je biografija istaknutih dužnosnika vlasti NDH, Ustaškog pokreta te nadbiskupa dr. A. Stepinca i vođe HSS-a dr. V. Mačeka

Ova knjiga nema znanstvenog aparata, a to je i shvatljivo jer je pisana više kao (kako to i sam autor kaže u predgovoru) znanstveno-popularno djelo namijenjeno, među ostalim, i široj čitalačkoj publici, a ne samo znanstvenoj javnosti. Knjiga je, kao kratak pregled prošlosti NDH, namijenjena davanju osnovnih informacija o problematici koju obrađuje, u potpunosti ispunila svoju ulogu.³

³ Isti autor je u još jednoj knjizi pisao o N. D. Hrvatskoj. Riječ je o knjizi *Suvremena politička povijest Hrvatske – priručnik za studente, Zagreb, 1993*. (za studente Fakulteta kriminalističkih znanosti). Ovdje se u dijelu knjige koji se bavi razdobljem Drugog svjetskog rata daje i vrlo kratak pregled povijesti NDH.

Sljedeće djelo koje se u svakom slučaju treba detaljnije prikazati je knjiga dr. Jere Jareba *Polu stoljeća hrvatske politike 1895.-1945: povodom Mačekove autobiografije, Zagreb, 1995. (pretisak)* u izdanju Instituta za suvremenu povijest. Iako se šira javnost u Domovini imala, dakle, tek nedavno prigodu upoznati s ovim značajnim djelom, ipak je ono, još od izvornog izdanja u Buenos Airesu 1960. godine (u izdanju *Knjižnice Hrvatske revije*) izazivalo veliko zanimanje i pozornost hrvatske javnosti u emigraciji, ali isto tako i znanstvenika i politike u Hrvatskoj. Pri tome je svakako najveću pozornost privlačio onaj dio knjige koji se bavio razdobljem Drugog svjetskog rata. Budući da je autor, ne želeći slijediti dotadašnje klišeje pisanja o tom vremenu, kako u emigraciji, tako, još manje, u zemlji, nastojao dati objektivnu sliku vremena i sudionika tih događanja, došlo je, poslije objavljivanja djela do značajne reakcije javnosti na njegov sadržaj. Raspon reagiranja obilježen je ili pak potpunim negiranjem iznesenih postavki, ili pak neograničenim hvaljenjem. U zemlji je ova knjiga cijelo vrijeme bila, kako je to bilo i sa drugim emigrantskim izdanjima, zabranjena i osporavana. Ipak, unatoč tomu, zanimanje za čitanje i proučavanje te knjige bio je iznimno velik.

Dio knjige koji se bavi razdobljem rata i, u najvećem svom dijelu, Nezavisnom Državom Hrvatskom po opsegu nije velik (poglavlja *Deseti travnja 1941.* i *Hrvatska politika 1941. do 1945.* zauzimaju nekih četrdesetak stranica). Pri tome treba napomenuti da i u prethodnim poglavljima, koja obrađuju hrvatsku politiku prije 1941. godine, ima više podataka posredno vezanih uz temu povijesti NDH. Radi se, dakako, o prikazu razvoja i djelatnosti Ustaškog pokreta u zemlji i emigraciji i posebno ustaškog poglavnik dr. Ante Pavelića. Unutar onih poglavlja u kojima je opisano i razdoblje N. D. Hrvatske riječ je o kritičkoj analizi i promišljanju politike i postupaka tadašnjih hrvatskih vlasti i Ustaškog pokreta. Pri tome autor ne ide kronološkim slijedom, ističući istovremeno glavne probleme i kritički raspravljajući o njima. U poglavlju *Deseti travnja 1941.* obrađuje se pitanje proglašenja NDH i događaja oko toga čina. Dr. Jareb na tada dostupnim izvorima nastoji rekonstruirati što se točno dogodilo. U poglavlju *Hrvatska politika 1941. do 1945.* na početku su prikazani državno ustrojstvo i struktura države. Nakon toga obrađuju se pojedini problemi. Najprije je kritički promotrena loša unutarnja politika koja je rezultirala teškim posljedicama.⁴ Prema piscu, jedna od pozitivnih stvari u NDH bila je njena kulturna politika. To je obrađeno unutar ovog poglavlja u odjeljcima I. i II.: U odjeljku III. autor je dao kratku ocjenu vanjske politike, naglasivši glavne probleme i propuste. Poseban problem unutar hrvatske vanjske politike bilo je pitanje hrvatsko-talijanske granice i hrvatsko-talijanskih odnosa u cjelini. U odjeljku IV. dan je prikaz tih odnosa i ukazano je na bitne propuste s hrvatske strane (a osobito dr. Pavelića) koji su, između ostaloga, pridonijeli da se Hrvatska našla u krajnje nepovoljnom položaju. U odjeljku V. prikazani su hrvatsko-njemački odnosi i u sklopu toga je posebno istaknuto kako su od 1942. pa do samoga

⁴ Dr. Jareb opisuje neprijateljsku politiku prema Židovima i Srbima, ukazujući isto tako i na štetnu politiku koju je Ustaški pokret provodio i unutar hrvatskog naroda, stvorivši na svakom koraku neprijatelje i nezadovoljnike (osobito među pristašama HSS-a) izazivajući time opasni rascjep među Hrvatima.

kraja 1945. godine njemačka nazočnost i utjecaj bili sve jači i odlučniji. Unutar ovoga odjeljka autor je posebnu pozornost usmjerio na puč Vokić-Lorković, odnosno mogućnost spašavanja NDH. U odjeljku VI. ukratko su prikazani stanje unutar Hrvatske seljačke stranke i pokušaji njena političkog djelovanja u tom razdoblju. U odjeljku VII. govori se o Komunističkoj partiji Jugoslavije i partizanskom pokretu. Pritom se dosta pažnje posvećuje osobi Andrije Hebranga i njegovih koncepcija o budućnosti Hrvatske i hrvatskog naroda. Na posljetku, zaključujući u VIII. odjeljku ovoga poglavlja razmatranje hrvatske politike u tom vremenu, dr. Jareb daje i ocjenu svih struja hrvatske politike (od ustaške do komunističke). On smatra da je hrvatska politička elita u potpunosti zakazala u vođenju hrvatskog naroda. U razmatranju problema NDH treba uvijek razlikovati ustaški režim i njegovu lošu politiku od same države koju je hrvatski narod želio i za koju se borio.

Na kraju, treba spomenuti da je u predgovoru domovinskom izdanju autor iznio i svoja promišljanja o potrebi sustavnog istraživanja suvremene hrvatske povijesti, a osobito povijesti NDH, te problemima koji će ih vjerojatno pratiti.⁵

Objavljivanje ove knjige u Domovini svakako će znatno pomoći u rasvjetljavanju prošlosti NDH. Osobito je vrijedno to što autor, razmatrajući pojedine probleme, ukazuje i na mnoga neriješena pitanja i potrebu njihova rasvjetljavanja, dajući pri tome mnogobrojne sugestije i ideje.

Iako će o knjizi Ivana Košutića *Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu, prvi dio, Zagreb, 1993. i drugi dio, Zagreb, 1994.*, biti više riječi kasnije, na ovome mjestu treba spomenuti da su unutar ovoga obimnog djela i neki dijelovi koji daju prilično opsežan pregled povijesti NDH. Radi se o nekim odsječcima unutar prvog poglavlja u prvom dijelu knjige (Uspostava i prvi dani NDH i Hrvatski državni sabor) te unutar trećeg poglavlja u drugom dijelu knjige (Život u ratnoj slobodi). Ovdje je riječ o više tekstova koji se bave pojedinim epizodama iz razdoblja NDH. Najcjelovitiji prikaz dan je na počecima tih dvaju odsječaka, gdje je prikazano kako je osnovana NDH te opisan državni ustroj. Ova dva poglavlja napisana su (ponajviše se to odnosi na dio u prvom dijelu) uglavnom na osnovi novinskih članaka i nekih brošura iz toga razdoblja (u drugom dijelu upotrebljavaju se i neki dnevni i sjećanja). Autor, naime, uglavnom nabraja članke iz novina ili isječke iz drugih djela te ih ili prepričava ili objavljuje poduže citate.⁶ U drugome dijelu veliki prostor posvećen je Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi te Katoličkoj crkvi, a posebno tadašnjem nadbiskupu zagrebačkom Alojziju Stepincu. Riječ je o preuzimanju članka Vilima Cecilje memoarske naravi »Moja sjećanja na uzoritoga kardinala Stepinca, zagrebačkog nadbiskupa« iz *Hrvatske revije* (prosinac 1990.). Sve u svemu, u oba odsječaka radi se o kompilaciji raznih tekstova i nastojanju da se oni povežu u neku cjelinu. O dijelovima koji obrađuju povijest Hrvatskoga domobranstva, a koji čine daleko najveći dio knjige, biti će riječi kasnije.

⁵ Tu se posebno izdvaja problem izvorne dokumentacije, nastale u NDH, koja je dosada slabo iskorištena, a velikim dijelom i nedostupna.

⁶ Kao primjer može poslužiti odsječak o radu Sabora koji se sastoji od kratkog pregleda rada sabora i, možda i na više od osamdeset posto prostora, pretisku govora poglavnika dr. Ante Pavelića i vojskovođe Slavka Kvaternika.

U više knjiga, uglavnom u vidu manjih odsječaka ili priloga također je nekoliko pregleda povijesti Nezavisne Države Hrvatske. U nekima od njih radi se tek o lapidarnom spominjanju problema NDH, no postoji i nekoliko većih i sadržajnijih tekstova.⁷ Među ove posljednje treba svakako ubrojiti knjigu Darka Sagraka.

U njegovoj knjizi *Zagreb 1941.-1945., Zagreb, 1995.*, više je stranica posvećeno, uvjetno rečeno, općoj problematici N. D. Hrvatske. Pri tome se on dosta jasno priklanja N. D. Hrvatskoj i u svome prikazu gotovo da i ne uzima uzima u obzir i mnogobrojne kritike i argumente koji joj nisu išli u prilog. To prilično začuđuje, jer su o tome pisali neki autori već prije u emigraciji, a u novije vrijeme i neki u Domovini, a kod kojih je vrlo jasna opredjeljenost za hrvatsku državotvornost i protimba svakom jugoslavenstvu i komunizmu. Ovo inače popularno pisano djelo puno je bolje u dijelovima posvećenima gradu Zagrebu i životu u njemu tijekom Drugog svjetskog rata. Ovdje pisac ne daje, u prvom redu, kronološki prikaz događaja, nego u više zaokruženih tekstova opisuje pojedine segmente života hrvatskog glavnog grada u tom vremenu. Za neke od ovih tekstova treba spomenuti da su vrlo zanimljivi i iznose na svjetlo dana svakodnevni život građana Zagreba i probleme koji su ih pratili. Osobito je vrijedno to što se autor ne bavi samo političkim i sličnim događajima, nego nastoji sveobuhvatno prikazati i svakodnevni život stanovništva, te gospodarski, kulturni i ostale vidove života. Pri spominjanju ove knjige obvezno treba spomenuti vrlo privlačno grafičko uređenje, a unutar njega više fotografija u boji iz toga vremena.

Ovim bi bili iscrpljeni naslovi koji bi se mogli svrstati u grupu prikaza opće povijesti NDH. Određenih elemenata ovakvog pristupa razmatranju povijesti NDH ima, svakako, i u nekim drugim djelima⁸ no, zbog nekih drugih priloga u njima, potrebno ih je svrstati u druge grupe.

* * *

Iznimno malu grupu, barem po broju naslova, čine djela o vojnoj povijesti. U potpunosti je ovom segmentu problematike NDH posvećena već spomenuta knjiga Ivana Košutića *Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu*. Pisac je nastojao prikazati ustroj i strukturu domobranstva, a istovremeno i njegovo sudjelovanje u vojnim pothvatima i borbama kroz cijelo razdoblje njegova postojanja. Na samome početku prve knjige autor je objavio više tekstova koji ukratko opisuju Hrvatsko domobranstvo u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije i dva teksta u kojima pisac daje opće ocjene Hrvatskog domobranstva i njegove

⁷ Ovdje treba navesti sljedeće naslove: Trpimir Macan, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb, 1992. i isti autor, *Hrvatska povijest: pregled*, Zagreb, 1995.; Stjepan Antoljak, *Pregled hrvatske povijesti (drugo dopunjeno izdanje)*, Split, 1994.; Dragutin Pavličević, *Povijest Hrvatske*, Zagreb, 1994. (ovdje se nalazi kronološka tablica događaja); Zdravko Dizdarević i Milivoj Kujundžić, *Doprinos Hrvatske pobjedi antifašističke koalicije*, Zagreb, 1995.

⁸ Tako je Vinko Nikolić u djelu *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, o kojoj će više riječi biti kasnije, na više mjesta dao neke kritičke osvrtne na događaje iz vremena rata (osobito je to nazočno na početku drugog poglavlja, gdje se na gotovo dvadeset stranica kritički razmatraju politika i prilike za vrijeme postojanja N. D. Hrvatske)

uloge tijekom rata. Iza ovoga slijedi (u već naprijed spomenutom poglavlju) opis nastanka oružanih snaga nove države i domobranstva kao njihova većinskog dijela. U poglavlju *Obnova tradicije: domobranstvo*, prikazan je ustroj hrvatskog domobranstva, uglavnom u prvom razdoblju njegova postojanja. U poglavlju *Hrvatski legionari na istočnom bojištu* prikazano je sudjelovanje više hrvatskih vojničkih odjela u borbama na Istoku pod njemačkim zapovjedništvom. Pri kraju prve knjige, u poglavlju *Odmetništvo, pobuna, ustanak* autor nastoji opisati pobunu u uglavnom južnim dijelovima NDH srpskoga pučanstva tijekom proljeća i jeseni 1941. godine.⁹ U drugoj knjizi su poglavlja treće (pod nazivom *Nastavak ustrojavanja hrvatskih oružanih snaga*) i četvrto (pod nazivom *U očekivanju kraja*). Na kraju je stavljeno više priloga, uglavnom opširnijih dokumenata Hrvatskog domobranstva. Naposljetku treba reći slijedeće: vidljivo je da je pisac prigodom sastavljanja ovog djela koristio prilično opsežnu dokumentaciju. Šteta je pri tome što knjiga nema znanstvenog aparata koji bi i budućim istraživačima omogućio brže pronalaženje spomenute građe i njeno korištenje. Dijelovi koji opisuju ustroj i promjene ustroja i strukture domobranstva svakako su značajan doprinos rasvjetljavanju problema. Nešto su manje uspješni dijelovi gdje se opisuje djelatnost na bojištu. Naime, zbog nizanja i prepričavanja velikog broja izvješća raznih postrojbi i hrvatskih državnih organa dobiva se, djelomično, dojam kako se na području Hrvatske u tijeku cijelog rata događao samo velik broj incidenata i manjih oružanih sukoba, a ne da se radilo o opsežnim vojničkim pothvatima i ogorčenim borbama iznimno velikih postrojbi. Također, malo je podataka o odnosima s drugim čimbenicima (unutar strukture Hrvatskih oružanih snaga s Ustaškom vojnicom) koji su vojnički djelovali na području N. D. Hrvatske, a presudno su utjecali na događaje. Na kraju treba konstatirati da knjiga I. Košutića predstavlja dosad najopsežniji pokušaj rasvjetljavanja problema Hrvatskog domobranstva i Hrvatskih oružanih snaga općenito. Pri tome ona donosi, unatoč navedenim slabostima, dosta vrijednih podataka.

Nekako u isto vrijeme kada je izlazila knjiga I. Košutića održana je u Hrvatskom povijesnom muzeju izložba posvećena 125. godišnjici hrvatskog domobranstva. Kako se je veći dio te izložbe odnosio upravo na domobranstvo u razdoblju Nezavisne Države Hrvatske, to je djelo *Hrvatsko domobranstvo 1868.-1993. (katalog izložbe)*, Zagreb, 1993. upravo nezaobilazno prigodom pregleda literature posvećene NDH. Unutar uvodnog teksta *Crtime iz povijesti domobranstva* (napisali Zvonimir Červenko, Dinko Čutura i Vladimir Geiger) dio je koji obraduje domobranstvo N. D. Hrvatske. Ovaj kratak, ali iznimno sadržajan tekst donosi prikaz ustroja domobranstva (i promjena istog tijekom rata) i ukazuje na najbitnije događaje tijekom rata i odnos domobranstva prema

⁹ Ne zanemarujući četnički i u prvom redu velikosrpski karakter pobune kod, najvjerojatnije, najvećeg dijela pobunjenika, ipak smatram kako je ovo poglavlje, u svom najvećem dijelu sastavljeno na osnovi prepričavanja službenih izvješća hrvatskih vojničkih i građanskih vlasti, napisano odveć jednostrano i da ne uzima u obzir složenost odnosa i politike unutar NDH. Pisac je trebao uzeti u obzir i drugu dokumentaciju i argumente, gdje bi se vidjela sva složenost odnosa u to vrijeme. Ove konstatacije bi se mogle, ponegdje više, a ponegdje manje primijeniti i na druge dijelove knjige koji raspravljaju o sličnim problemima.

drugim političkim i vojničkim čimbenicima na hrvatskom tlu u te četiri godine. U dijelu kataloga koji obrađuje katalogske jedinice također se može dobiti dosta vrijednih informacija o ovoj problematiki.

Treće djelo koje treba spomenuti je knjiga Franza Schramla *Hrvatsko ratište - Njemačko-hrvatske legijske divizije - 369., 373., 392. pješ. div. (hrv.) - njihove izobrazbene i doknadne izobrazbene postrojbe, Zaprešić, 1993.* Iako ova knjiga u osnovi opisuje sudjelovanje Hrvata u postrojbama njemačkog Wehrmachta, ipak je ona nezaobilazna u razmatranju problematike N. D. Hrvatske. Kao prvo, ove su postrojbe nastale (unatoč dominantnoj njemačkoj ulozi) sporazumom hrvatske i njemačke vlade, a i bile su namijenjene bojni uporabi na hrvatskom području i, što je bilo vrlo značajno unutar toga, obrani N. D. Hrvatske od njenih neprijatelja. Osnovu knjige, dakle, čine opisi djelovanja tih triju divizija. Prigodom razmatranja problematike NDH svakako su zanimljiviji dijelovi koji prikazuju bojno djelovanje ovih postrojbi na hrvatskom tlu, gdje je čitav niz zanimljivih podataka, a koji nisu uvijek vezani uz probleme čisto vojničke naravi. Više zanimljivih podataka može se također naći u uvodnom dijelu ove knjige (pod nazivom *Njemačka i Balkan*) te u prilogu koji je dodan hrvatskom izdanju (tekst Ive Babića *O odnosu Hrvata prema Njemačkom Reichu*). Iako se, dakle, ova knjiga pojavila tek nedavno pred hrvatskim čitateljstvom, treba neizostavno spomenuti da je to tek hrvatski prijevod istoimene knjige izašle 1962. godine na njemačkom jeziku.

* * *

Sljedeća, prilično velika i iznimno bitna grupa djela koja su, među ostalim, posvećena razdoblju NDH, jest grupa knjiga memoarskog karaktera.¹⁰ Zanimljivo je pri tome pripomenuti kako se ovdje bez iznimke radi o knjigama koje su već prije izdane u emigraciji (a Meštrovićeva i u Domovini u vrlo »prilagodnom« izdanju još 1968. godine), a u Hrvatskoj se pojavljuju kao njihova druga izdanja. Određenu iznimku čini nedavno izišla knjiga sjećanja Eugena Dide Kvaternika, odnosno izbor njegovih tekstova iz emigrantske periodike, a koji nemaju uvijek karakter »čistih« sjećanja, nego su u dobrom dijelu slučajeva piščev pokušaj davanja određenih povijesnih i povijesno-političkih analiza prošlih događaja.

Iako tek nedavno izašlo, memoarsko djelo poglavnika dr. Ante Pavelića *Doživljaji, priredila Višnja Pavelić, Zagreb, 1996.* (još 1968. godine prvi dio *Doživljaja* objavljen je u Madridu, a nešto kasnije i neki dijelovi iz drugog dijela) svakako zaslužuje biti spomenuto. Ipak, budući da je u ovom dijelu *Doživljaja* riječ samo o događajima do 1918. godine, o njima neće biti previše riječi. U još neizašlim dijelovima ovog opsežnog djela opisi su događaja koji su zanimljivi za temu o kojoj se u ovom članku piše. Ipak, i ovdje će čitatelj imati prilike upoznati se s osobom dr. Ante Pavelića i izvorima njegovih kasnijih političkih

¹⁰ Osim knjiga koje će biti opisane u ovom odjeljku teksta, postoje još tri memoarska djela koja se približavaju ovoj temi, no, kako se u njima gotovo isključivo obrađuje problem Bleiburga, ovdje će biti spomenuti tek njihovi naslovi. To su: Zvonimir Dusper, *U vrtlogu Bleiburga, Rijeka, 1993.*; Vjekoslav Lujo Lasić, *Pakao je počeo u Bleiburgu, Rijeka, 1994.*; Dr. Miljenko Perić, *Bleiburg 1945.-1995., Svjedočanstvo, Zagreb, 1995.*

misli i nazora, što je bez daljnega bitno za razumijevanje njegove kasnije uloge. Za nadati se je da će uskoro i drugi dijelovi ovog svakako zanimljivog djela (gdje, među ostalim, izranja i dosad hrvatskoj javnosti nepoznati književni talcent dr. Ante Pavelića) biti objavljeni (jedno poglavlje drugog dijela *Doživljaja* objavljeno je prije više godina u emigraciji), te će hrvatska javnost imati, napokon, priliku upoznati se i s objašnjenjima iznimno bitnih događaja novije hrvatske povijesti iz pera samog dr. Pavelića.

Knjiga Ive Rojnice *Susreti i doživljaji. Razdoblje od 1938. do 1975. u mojim sjećanjima, knjiga prva (razdoblje od 1938. do 1945.)*, Zagreb, 1994. predstavlja svakako najopsežnije djelo memoarskog karaktera posvećeno razdoblju NDH koje ulazi u okvir ovog pregleda. Pisac je, kao istaknuti dužnosnik Ustaškog pokreta i sudionik u sustavu vlasti i oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske tijekom te četiri godine prošao mnogobrojne događaje i stekao mnoge dojmove i iskustva. Počevši svoje djelovanje u Dubrovniku, Rojnica svjedoči o teškom stanju u kojem se našla nova država u odnosu prema svojim talijanskim »saveznicima« i o njihovoj protuhrvatskoj politici. On također uviđa i mnogobrojne greške koje su činile i hrvatske vlasti (od lokalne razine – o čemu se mogao i sam osvjedočiti iz neposrednog iskustva u Dubrovniku – do loših poteza samog državnog vrha). Kasnije, odlazeći na nove dužnosti, Rojnica napušta Dubrovnik i ima priliku upoznati stanje i u drugim krajevima Hrvatske, počevši pritom od Zagreba. Nalazeći se na visokim dužnostima Rojnica je tijekom rata imao prigode susresti mnogobrojne osobe iz političkog i vojničkog života, o kojim susretima on opširno i zanimljivo izlaže. Ova će knjiga svakako pridonijeti boljem razumijevanju jednog vremena i problema.

Sljedeće djelo ove grupe predstavlja nedavno objavljena knjiga *Eugen Dido Kvaternik, Sjećanja i zapažanja 1925-1945. Prilozi za hrvatsku povijest, uredio dr. Jere Jareb*, Zagreb, 1995. Iako su već naprijed rečene neke stvari o ovoj knjizi, ipak još treba dodati nekoliko riječi. Kako je već navedeno, ta se knjiga u mnogočemu razlikuje od drugih djela memoarskog karaktera. Na kraju knjige urednik dr. Jareb donosi kraću biografiju E. D. Kvaternika u kojoj se ne ograničava samo na nizanje podataka, nego daje i određenu ocjenu ličnosti i djela. Sjećanja samog Kvaternika nalaze se u prvom dijelu knjige. Ovdje se ne radi o cjelovitom tekstu u kojem bi Kvaternik opisivao svoj život, nego o čitavom nizu tekstova i pisama koje je on objavljivao u emigraciji u časopisu *Hrvatska revija* ili su pak pronađene u njegovoj ostavštini. U najvećem broju slučajeva ti tekstovi bave se prvim razdobljem Nezavisne Države Hrvatske, dakle onim u kojem je i Kvaternik djelovao kao istaknuta ličnost Ustaškog pokreta i vlasti NDH, te je o njemu mogao i neposredno svjedočiti. Dvije su bitne teme koje u ovim tekstovima Kvaternik obrađuje. Prva je pitanje katastrofalne unutrašnje politike NDH, za koju on najodgovornijim drži dr. Pavelića (ova se tema – odnosno njeni mnogobrojni aspekti – pojavljuje najviše u ovdje objavljenim pismima, ali i u drugim radovima). Druga je tema o kojoj Kvaternik opširno piše pitanje talijansko-hrvatskih odnosa u Drugom svjetskom ratu, o čemu je Kvaternik nedvojbeno mnogo znao kao neposredni svjedok, i za koje je, s pravom, smatrao da su, među ostalim, u znatnoj mjeri utjecali na tragičnu sudbinu hrvatske države u Drugom svjetskom ratu (najcjelovitiji tekstovi o toj temi objavljeni ovdje su *Talijanska politika spram N.D.H. 1941. i 1942. Prigodom smrti generala Vittoria Ambrosia i Riječi i činjenice. Prilog povijesti hrvatsko-talijanskih odnosa*

u *drugom svjetskom ratu* – objavljeni u *Hrvatskoj reviji* pedesetih godina). Svakako je zanimljiv i tekst u kojem je obrađena ustaška emigracija u Italiji do 1941. godine i problem proglašenja NDH 10. travnja 1941. godine. Uz ovo treba istaknuti iznimno zanimljiv tekst o dr. Anti Trumbiću. Kvaternik, koji se već tijekom 1942. godine razišao s politikom dr. Pavelića i koji je zbog toga početkom 1943. godine napustio Hrvatsku, nastupa u svojim tekstovima kao oštar kritičar. Iako je, nesumnjivo, i sam na početku postojanja NDH sudjelovao u djelatnostima koje je kasnije kritizirao kao štetne, nemoralne i pogubne, Kvaternik je ubrzo shvatio čemu to vodi i nastojao je dati hrvatskoj politici drugi smjer. Iako su Kvaternikovi tekstovi objavljeni prije više od trideset godina ipak su oni, barem za javnost u Domovini, i danas prilično aktualni i poticajni za buduće istraživanje i promišljanje razdoblja N. D. Hrvatske.

Još jedno značajno memoarsko djelo je knjiga Srećka Rovera »Svjedočanstva i sjećanja. Memoari«, priredio fra Martin Planinić, naklada Protektor, Zagreb, 1995., 415 str. Knjiga je podijeljena u tri dijela. Prvi dio obrađuje razdoblje do 1941., te donosi neke nove spoznaje o povijesti ustaškog pokreta u domovinu. Drugi se dio bavi razdobljem Drugoga svjetskog rata i poraća tj. odlaskom u emigraciju. Treći i najopsežniji dio nosi naslov »Neuspjeli pokušaj«. Tu autor opisuje poznatu Kavranovu akciju i svoju ulogu u tom događaju.

Memoarsko djelo vrsnog hrvatskog slikara Joze Kljakovića *U suvremenom kaosu, Zagreb, 1992. (prvo domovinsko izdanje)* donosi, u poglavlju pod naslovom *Nezavisna Država Hrvatska*, zanimljiva razmatranja i zapažanja o tom vremenu. Iako se veći dio ovog poglavlja odnosi na opis Kljakovićeve zatočeništva u ustaškom zatvoru (gdje je bio zatvoren s Ivanom Meštrovićem – o čijim će memoarima također biti riječi kasnije), ipak je velik dio ovog dijela knjige posvećen i, uvjetno rečeno, općim razmatranjima karaktera nove države i ustaškog režima. Dakako, kao i dio o boravku u zatvoru, i ovi dijelovi puni su žestoke kritike ustaške vladavine, koju je pisac smatrao nametnutom i stranom hrvatskom duhu i mentalitetu.¹¹

I u memoarskom djelu velikog hrvatskog kipara Ivana Meštrovića *Uspomene na političke ljude i događaje, Zagreb 1992. (treće izdanje – drugo domovinsko)*, neki su dijelovi zanimljivi za razmatranje problematike N. D. Hrvatske. Iako je dobar dio Drugog svjetskog rata Meštrović proveo izvan Hrvatske, to ne umanjuje zanimljivost nekih sjećanja na život unutar N. D. Hrvatske u prvom razdoblju njena postojanja. Meštrovićeve sjećanja na to razdoblje su, gotovo bez iznimke, mučna i neugodna. To su, u svom najvećem dijelu sjećanja na vrijeme u zatvoru i teror. Vrlo su zanimljive i Meštrovićeve uspomene na prve dane rata u Splitu. Živeći jedno vrijeme u Zagrebu, Meštrović se i susretao sa značajnim ličnostima iz političkog života NDH – od samog Pavelića do Budaka, Lorkovića i nekih nižih dužnosnika, a također i s nekim njemačkim

¹¹ Kao ilustracija izrečenoj tvrdnji poslužit će nekoliko citata. Za Kljakovića Pavelić »... kojeg su fašisti doveli u Hrvatsku, nije bio izraz hrvatske duše, on je bio čovjek balkanskog mentaliteta, karaktera i morala« i »dak fašizma«. Karakterizirajući ustašku vladavinu kaže: »Ti fanatici,..... izgubili su svaki kriterij pravni i moralni, i provodili jednu strahovladu nad pučanstvom.« Ipak, pisac ne dvoji u pravednost borbe Hrvata i pravo na vlastitu državu: »Ogromna većina se je borila ne za Pavelićevu, nego za svoju Državu Hrvatsku, na koju Hrvati imaju pravo i po Božjim i po ljudskim zakonima.«

predstavnicima, što je ovdje i opisano. Ne treba ni napominjati da je u domovinskom izdanju iz 1968. godine upravo u ovim dijelovima knjige bilo najviše cenzorskih zahvata.

Knjiga predsjednika HSS-a dr. Vladka Mačeka *Memoari (priredio ing. Boris Urbić)*, Zagreb, 1992., također zaslužuje stanovitu pozornost. Kao i kod Meštrovića, tako i kod Mačeka izrečena su neugodna sjećanja o tom razdoblju. Budući da je odmah poslije uspostave N. D. Hrvatske Maček gotovo u potpunosti nestao iz političkog života Hrvatske, to ovaj dio njegove knjige ne donosi više toliko zanimljive podatke o stanju u zemlji i političkim kretanjima, kao što je slučaj u ranijim poglavljima. Svakako je zanimljiv dio knjige gdje Maček piše o prvim danima rata u Jugoslaviji i pregovorima o proglašenju nezavisnosti Hrvatske, u kojima je i sam sudjelovao. Veći dio njegovih sjećanja na ovo razdoblje odnosi se na razdoblje zatočeništva u logoru Jasenovac i potom, do kraja rata, u kućnom pritvoru.

Osobito je zanimljivo djelo memoarskog karaktera nevelika knjižica svećenika Dragutina Kambera *Slom N.D.H. (kako sam ga ja proživio)*, Zagreb, 1993.. Iako bi se prema naslovu moglo zaključiti da pisac opisuje događaje sa samog kraja rata, ipak se on u svojim sjećanjima osvrće na cijelo razdoblje postojanja NDH. Pri tome, svjestan mnogobrojnih grešaka i tragičnih hrvatskih poteza tijekom rata, Kamber daje žestoku kritiku koja je i shvatljiva s obzirom da su to u trenutku pisanja bili netom proživljeni doživljaji pisca (to je pisano u izbjeglištvu u Rimu, a završeno u kolovozu 1945. godine). Kamber u prvom dijelu prikazuje svoje djelovanje tijekom rata (od svećeničke službe u srednjoj Bosni i Sarajevu do službe vojnog svećenika *Poglavnikovog tjelesnog sbora – PTS-a* – u Zagrebu). U drugom dijelu detaljno opisuje zadnje dane NDH i svoje povlačenje preko Slovenije prema zapadu.

Još je jedna memoarska knjiga zanimljiva za ovu temu. Radi se o drugom izdanju (prvo izdanje izišlo je u emigraciji) knjige Martina Grabarevića *Kalvarija hrvatskog vojnika*, Zagreb, 1993. Najveći dio knjige odnosi se na piščeve doživljaje u tragičnim bleiburškim događajima i dugogodišnjem zatočeništvu u komunističkim tamnicama. Ipak, u prvom dijelu je dio koji govori o događanjima na području Banovine (Banije) tijekom Drugog svjetskog rata. Budući da je Grabarević bio pripadnik Hrvatskog domobranstva, ovi dijelovi imaju u najvećem dijelu karakter vojničkih memoara u kojima se opisuju borbe na tom prostoru.

Na samome kraju treba spomenuti knjigu sjećanja Ivana Mossetiga *Obmane / splitska viđenja započeta 1941.*, Split, 1995., u kojoj pisac iznosi svoja sjećanja na život u Splitu tijekom i nakon Drugog svjetskog rata. Dakako, pri tome se on, u nekoliko poglavlja, dotiče i jednogodišnje vlasti N. D. Hrvatske u Splitu i opisuje, kako svoje osobne doživljaje, tako i neke događaje (posebno teška bombardiranja grada od strane saveznika) koji su imali znatnih posljedica na život grada.

* * *

Posljednja veća grupa djela u kojima je, među ostalim, nazočna problematika N. D. Hrvatske je ona u kojoj se obrađuju pitanja Bleiburga i Križnog puta. O tim djelima neće biti previše riječi, kako je to već navedeno u uvodu na stranici 2., te će ovdje biti spomenuto svega nekoliko naslova.

Iako u nevelikom djelu *Otvoreni dossier: Bleiburg, uredio Marko Grčić, Zagreb, 1990.*, ima vrlo malo podataka vezanih neposredno uz našu temu, ipak je ovu knjigu vrijedno spomenuti u nekoliko riječi. Naime, kada je u osvit demokratskih promjena u Hrvatskoj ova knjiga došla u ruke čitatelja, ubrzo se pokrenula prava lavina interesa, i to ne samo za događaje neposredno vezane uz Bleiburg, nego i za cijelo razdoblje Drugog svjetskog rata, dakako, na način suprotan dotadašnjem režimu. Dakle, ova knjiga »probila je led« i u znatnoj mjeri pomogla skidanju zabrana i tabua s događaja iz Drugog svjetskog rata.

I knjigu *Bleiburška tragedija hrvatskog naroda, uredio prof. Vinko Nikolić, Zagreb, 1995. (IV. izdanje)*, čije je prvo izdanje u emigraciji sedamdesetih godina izazvalo izniman interes Hrvata izvan Domovine, svakako treba spomenuti. Ova knjiga u najvećem svome dijelu donosi dokumente i svjedočanstva o događanjima kod Bleiburga i patnjama hrvatskih ljudi nakon toga, na više mjesta se kritički osvrće i na razdoblje koje je tome prethodilo; razdoblje N. D. Hrvatske,¹² a osobito njenih zadnjih mjeseci i dana (kako na razdoblje postojanja hrvatske države, tako i postupaka i čina koji su dodatno doprinijeli da veće ionako velika tragedija postane još veća). U svakom slučaju ova knjiga predstavlja značajan doprinos rasvjetljavanju zadnjih dana i sloma NDH.

Također bitno djelo je i spominjana *Spomenica povodom 50-te obljetnice Bleiburga i Križnog puta: 1945-1995, gl. urednik dr. M. Valentić, Zagreb, 1995.* Na početku dan je kraći tekst Ive Perića *Hrvatska u drugom svjetskom ratu*, koji donosi i kraći pregled povijesti NDH. Svakako je bitan prilog mr. V. Geigera o literaturi posvećenoj Bleiburgu i Križnom putu (o ovome je već bilo riječi na početku članka). Uz ove treba spomenuti još kritičku prosudbu prof. V. Nikolića o bleiburškim događajima (*Poslije pola stoljeća - Bleiburg je povijest*), gdje pisac donosi i više zapažanja o zadnjim mjesecima NDH, tražeći uzroke onakvoj katastrofi i optužujući, među ostalima, i tadašnje hrvatsko državno vodstvo za neoprostive propuste koji su dodatno pridonijeli katastrofi u svibnju 1945. godine. Ova promišljanja su na tragu promišljanja istoga pisca u već spomenutoj *Bleiburškoj tragediji hrvatskog naroda*. Osobito vrijedni prilozi su na samom kraju ovog djela, gdje su prof. Mate Rupić i mr. Zdravko Dizdar objavili mnogo arhivske građe vezane uz navedene događaje. Unutar ovih osobito treba istaknuti izjave i svjedočenja (uglavnom zarobljenih) visokih hrvatskih dužnosnika, u kojima je u većini slučajeva dan opis zadnjih dana NDH, povlačenja prema zapadu i konačnog sloma.

Naposljetku treba navesti niz od triju zbornika radova s triju međunarodnih znanstvenih skupova o Bleiburgu održanih 1993., 1994. i 1995. godine.¹³

¹² Osobito je to nazočno na početku drugog poglavlja ove knjige, gdje prof. Nikolić na gotovo dvadesetak stranica kritički raspravlja o N. D. Hrvatskoj. Ovaj dio blizak je temi opće povijesti NDH.

¹³ Radi se o sljedećim djelima: *U Bleiburgu iskra, Zbornik radova o Bleiburgu i Križnom putu: Znanstveni, prigodničarski i autobiografski prilozi s 1. međunarodnog znanstvenog simpozija u Bleiburgu 15. i 16. svibnja 1993.*, uredio Jozo Marević, Zagreb, 1993.; *Od Bleiburga do naših dana, Zbornik radova o Bleiburgu i križnom putu s Drugog međunarodnog znanstvenog simpozija u Zagrebu 14. i 15. svibnja 1994.*, uredio Jozo Marević, Zagreb, 1994.; *50 godina Bleiburga, Zbornik radova o Bleiburgu i križnim putovima s trećeg međunarodnog simpozija u Bleiburgu 14. i 15. svibnja 1995.*, uredio Jozo Marević, Zagreb, 1995.

Iako se radi o opsežnijim knjigama, ipak one ne nude previše podataka za ovu temu. Pojedini podaci koji se mogu iskoristiti u razmatranju problema N. D. Hrvatske uglavnom su nazočni u početnim dijelovima zbornika (svi zbornici su identično podijeljeni – na početku su objavljeni znanstveni radovi, potom slijede dokumenti, a na kraju, što obično zauzima najveći dio prostora, prigodnički tekstovi). Teme koje pokrivaju znanstveni radovi i dokumenti grubo bi se mogle poredati na sljedeći način: stradanja hrvatskih vojnika i civila, pitanje broja žrtava te, u najmanjoj mjeri, osvrti na događaje iz zadnjih mjeseci i dana postojanja NDH.

* * *

Grupa knjiga u kojoj se objavljuju izvorna građa i dokumentacija za sada je po broju naslova vrlo skromna te je unutar ovog rada moguće prikazati svega tri takva djela..

Prva od njih je knjiga *Ustaša : dokumenti o ustaškom pokretu, priredio Petar Požar, Zagreb, 1995*. Iako bi naslov ove knjige mogao asocirati na određenu zbirku arhivskih ili sličnih dokumenata koji se odnose na djelatnost Ustaškog pokreta, tome nije tako. U ovom slučaju radi se o zbirci raznih tekstova zakonskih odredbi i propisa koji su svi bez iznimke bili publicirani u raznim publikacijama (novine, knjige, brošure i sl.) za vrijeme N. D. Hrvatske ili prije (u emigraciji) i šireni u hrvatskoj javnosti u tom razdoblju. Kako su u novije vrijeme materijali takve vrste u svim našim ustanovama koje čuvaju takvu vrstu građe, postali dostupnim svim zainteresiranim, postavlja se pitanje svrhe objavljivanja takve jedne zbirke. Naime, unatoč tome što ova zbirka sadrži velik broj tekstova i dokumenata, ipak ona predstavlja izbor tek malog broja dokumenata iz tog razdoblja (kako u smislu kvantitete, tako i u smislu bitnosti sadržaja). Odgovor na ovo nudi nam sam priređivač u svojoj *Napomeni*. U ovom »svojevrsnom vodiču« kroz Ustaški pokret čitatelj se u prvom redu može upoznati, kroz tekstove njegovih vođa i kroz zakonske odredbe N. D. Hrvatske, s idejama ustaštva i pokušajem njihova ostvarenja. Dakle, kako je to istaknuto na više mjesta u ovoj *Napomeni*, priređivač je nastojao stvoriti takvu zbirku iz koje će svaki čitatelj dobiti bez ikakva komentara ili intervencije sliku ustaške ideologije i to kako su je sami ustaše prezentirali. Ovakvo objašnjenje može objasniti nakane priređivača i izbor tekstova koji se nude. Okosnicu knjige (pa i u kvantitativnom pogledu) čini više tekstova istaknutih ustaških dužnosnika programatskog karaktera. Kako je već napomenuto, objavljen je i veći broj zakonskih odredbi, programa i propisnika Ustaškog pokreta i raznih udruga koje su djelovale unutar njega. Zakonske odredbe mogle bi se, uvjetno, podijeliti u dvije grupe. Prvu grupu činili bi zakoni i odredbe koje govore o ustroju nove države i njenih bitnih funkcija (unutar toga treba napomenuti odredbe koje se odnose na ustanovljavanje i ustroj oružanih snaga, vlade i usklađivanje djelatnosti Ustaškog pokreta s potrebama nove države, te uređenje odnosa s silama Osovine). Druga grupa govori nam o odnosu Ustaškog pokreta i vlasti prema Židovima i Srbima (ustanovljavanje terora nad ove dvije manjine), a koji su najviše pridonijeli povezivanju NDH sa sustavima nacizma i fašizma. Na kraju, ukoliko se prihvati objašnjenje priređivača o ovoj knjizi ona može korisno

poslužiti i istraživačima u njihovim promišljanjima Ustaškog pokreta i Nezavisne Države Hrvatske.

Slijedeća zbirka objavljene građe je knjiga A. Vojinovića *NDH u Beogradu, Zagreb, 1995*. Ova zbirka dokumenata hrvatskog diplomatskog predstavništva u Srbiji od 1941. do 1944. godine mogla bi se okarakterizirati i kao jedini monografski pokušaj prikazivanja diplomatske povijesti NDH unutar ovog pregleda. Iako pisac ovog djela nije povjesničar, mora se priznati kako ova knjiga predstavlja priličan doprinos rasvjetljavanju povijesti NDH i, unutar toga osobito bitne teme hrvatsko-srpskih odnosa tijekom Drugog svjetskog rata. Ova zbirka predstavlja rezultat rada pisca u više beogradskih i jednom zagrebačkom arhivu. Unutar objavljene dokumentacije nalazi se priličan broj dokumenata koji na iznimno zanimljiv način svjedoče o odnosima i doticajima N. D. Hrvatske i Nedićeve Srbije i o previranjima unutar srpskih političkih struja i njihovom odnosu prema hrvatskoj državi i narodu. Osobita je vrijednost ove knjige u ovom trenutku zbog činjenice da je najveći dio ove građe u potpunosti nedostupan hrvatskim istraživačima i ona predstavlja jedini izvor podataka o ovoj problematici. Želeći dati što potpuniju sliku pisac je osim samih dokumenata donio i tekst u kojem je iznio sažeto svoje spoznaje o djelatnosti konzulata NDH i nekim osobama koje su djelovale unutar njega. Osim toga objavio je neka svoja zapažanja o radu u arhivima na rečenim dokumentima i teškoćama koje su ga pratile. Uz ovo, na samom početku objavio je izvadak iz knjige ministra V. Vrančića *Branili smo državu* (objavljene 1985. godine u emigraciji) u kojem je opisana uspostava hrvatske državne vlasti u istočnom Srijemu i Zemunu 1941. godine, a što je bilo usko vezano uz rad konzulata u Beogradu.

Posljednje djelo koje je utemeljeno na objavljenoj građi je knjiga Antuna Girona i Petra Strčića *Poglavnikovom vojnom uredu: Treći Reich, NDH, Sušak - Rijeka i izvješće Oskara Turine 1943., Rijeka, 1993*. U ovoj knjizi obrađeno je pitanje pokušaja vlasti N. D. Hrvatske u rujnu i listopadu 1943. godine da se na područjima Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, koje je Italija anektirala 1941. godine, uspostavi hrvatska vlast. kako je poznato, to se nije dogodilo nego je ovo područje uključeno u posebnu njemačku vojno-upravnu tvorevinu »Jadransko primorje«; unutar koje je, na ovom području, uspostavljena ograničena hrvatska uprava. Na početku knjige nalazi se kraći tekst gdje pisci iznose svoje spoznaje o već opisanom problemu. Ipak, najveći dio knjige zauzima izvješće nesuđenog glavarara građanske uprave N. D. Hrvatske za to područje dr. Oskara Turine poglavniku dr. Anti Paveliću o rezultatima svojih pokušaja da na Sušaku i čitavom tom području uspostavi hrvatsku vlast. Ovo izvješće donosi mnogo zanimljivih podataka i zapažanja o događajima na tom području i odnosima koji su tamo vladali u navedenom razdoblju. nakraju su objavljeni neki članci iz emigrantskog lista *Hrvatska misao*, a koji u stvari predstavljaju polemiku između dr. Oskara Turine i Marka Sinovića o rečenom problemu.

O granicama NDH i njihovu nastanku malo se je pisalo. Ipak, u knjizi (atlasu) dr. Ljube Bobana *Hrvatske granice 1918-1993, Zagreb, 1995. (IV. izdanje)*, u poglavlju VII. *Okupacijska podjela Jugoslavije 1941. godine* govori se o oblikovanju granica N. D. Hrvatske i glavnim problemima koji su to pratili (osobito glede odnosa sa Italijom)

Osobito bitna tema, a koja se u određenoj mjeri dotiče problematike N. D. Hrvatske, tema je ljudskih stradanja u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu i broja žrtava.¹⁴ Ovo je najcjelovitije obrađeno u knjizi V. Žerjavića *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga : Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, Zagreb, 1992*. Iako se ovdje radi u prvom redu o djelu utemeljenom na statističkom izračunavanju, ipak ono nužno predstavlja iznimno bitan izvor podataka i spoznaja za svakog povjesničara koji se bavi razdobljem Drugog svjetskog rata. Ovo djelo svojom argumentiranošću i savjesnim znanstvenim pristupom svakako zaslužuje doličnu pažnju. Ipak, kako se ova knjiga tek djelomično dotiče teme NDH, o njoj ovdje neće biti više riječi.

Pitanjem žrtava rata i stradanja hrvatskog naroda pozabavio se također i K. Katalinić u svojoj knjizi *Argumenti : NDH, BiH, Bleiburg i genocid, Buenos Aires-Zagreb, 1993.*, u poglavlju *Hrvatske i srpske žrtve 1941.-1945.* Povelik dio ovog poglavlja posvećen je razmatranju prije spomenutog djela V. Žerjavića. Priznavajući Žerjavićevu djelu određene vrijednosti, pisac, smatrajući ipak velike dijelove toga djela upitnim, iznosi svoju kritiku i stavove. Katalinić također daje i svoje procjene i rezultate. U usporedbi sa Žerjavićevim rezultatima, kod Katalinića je nazočno nastojanje uvećanja hrvatskih žrtava a umanjanje srpskih. Osobitu pozornost Katalinić posvećuje Bleiburgu. Uz ovo, treba dometnuti koju riječ i poglavlju – koje se također bavi poviješću NDH, ali ne žrtvama rata – *Da li je Nezavisna Država Hrvatska bila naci-fašistička tvorevina?* Pisac na osnovi stranih dokumenata ali i radova stranih povjesničara (osobita je pozornost poklonjena srpskim povjesničarima) dokazuje kako je proglašenje N. D. Hrvatske bio samostalan hrvatski čin koji su tek naknadno prihvatili međunarodni činbenici (sile Osovine), a ne dio Osovinskog plana u ratu protiv Jugoslavije u travnju 1941. godine. Na taj način pisac odbacuje kvalifikaciju NDH iz naslova poglavlja smatrajući kako je ona, unatoč svemu, bila suverena hrvatska država.

O problemu desetog travnja 1941. godine opširno je pisao Ivo Korsky u svom djelu *Hrvatski nacionalizam, Zagreb, 1991. (drugo dopunjeno izdanje – prvo je izašlo 1983. godine u Argentini)*, u četvrtom poglavlju knjige pod naslovom *Desetotravanjska revolucija*. U prvom dijelu ovog poglavlja pisac raspravlja o značenju i ideji desetog travnja za noviju hrvatsku povijest i za hrvatski narod u trenutku pisanja tog poglavlja 1983. godine, iznoseći pritom mnoge zanimljive misli i zapažanja. U drugom dijelu ovog poglavlja pisac raspravlja o uzrocima propasti N. D. Hrvatske, kritički se osvrćući na to vrijeme, i posebno promatrajući tadašnje međunarodne okolnosti koje su bile vrlo nepovoljne za hrvatski narod i državu.

Iako bi se očekivalo da će se o osobi poglavnik Nezavisne Države Hrvatske i Ustaškog pokreta pronaći više djela koja bi zasebno osvjetlila njegov život i rad tome nije tako. Dakako, dr. Ante Pavelić središnja je osoba gotovo svih prije nabrojanih djela ali, isto tako, gotovo nigdje u tim djelima nema posebnog odjeljka ili poglavlja koji bi bili posvećeni razmatranju njegove cjelokupne

¹⁴ O stradanjima svećenika pisao je don Anto Baković u knjizi *Stradanja crkve u Hrvata u Drugom svjetskom ratu : Svećenici : Žrtve rata i poraća 1941.-1945., Zagreb, 1994.*

ličnosti (izuzevši, dakako, nedavno izašlo memoarsko djelo samog dr. Ante Pavelića *Doživljaji*).

Prvo djelo gotovo u cijelosti posvećeno dr. Anti Paveliću je knjiga *Ante Pavelić – 100 godina, Zagreb, 1995.* (pretisak izdanja tiskanog u emigraciji 1989. godine, prigodom stote godišnjice rođenja dr. Ante Pavelića). Iako ovaj prigodni zbornik u nekim slučajevima sadrži stranice i priloge koji, osim posredno, nemaju izravne veze s osobom poglavnik, ipak on sadrži u više raznih priloga (od kojih su neki nekritički panegirici) obilje podataka o samom poglavniku (najviše u poglavlju *Slikovni životopis Ante Pavelića*). Ovdje objavljeni prilozi su u funkciji isticanja pozitivnosti Pavelićeva djela a da se pritom uopće nije primijenio neophodan kritički pristup. Ipak, za svakoga tko se interesira za ovu temu ova će knjiga biti opširan izvor biografskih podataka o dr. Anti Paveliću.¹⁵

Dvije knjige Marka Samardžije, koje istina izlaze iz okvira historiografije, treba spomenuti u par riječi. Riječ je o knjigama *Hrvatski jezik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Zagreb, 1993.* i *Jezični purizam u NDH, Zagreb, 1993.* Pitanje hrvatskog jezika u NDH nije bilo samo kulturno i usko jezikoslovno, nego u prvom redu političko pitanje. Iz ove dvije knjige može se iščitati, u dobrom dijelu, upravo ta politička pozadina brige za jezik. Ove su knjige nezaobilazne u razmatranju kulturne politike NDH.

Na samom kraju biti će riječi o dva kataloga koji donose vrlo zanimljive podatke vezane za razdoblje NDH. Radi se o katalozima izložbi političkih plakata u Hrvatskoj priređenim 1991. po Hrvatskom povijesnom muzeju (Snježana Pavičić, *Desetljeće političkog plakata u Hrvatskoj, Zagreb, 1991.*) i 1992. godinu po Kabinetu grafike HAZU (Predrag Haramija, *Stoljeće političkog plakata u Hrvatskoj, Zagreb, 1992.*) u Zagrebu. Oba kataloga nude više ilustracija (reprodukcije plakata) i objašnjenja uz kataloške jedinice. Što je osobito značajno, u *Desetljeću političkog plakata...* autorica je u širem tekstu dala i dosta informacija, kako o značajkama plakata i njihovih idejnih poruka, tako i o sustavu promičbe NDH.

Zaključak

Iz svega prije navedenoga vidi se kako je tema povijesti NDH prilično prisutna u našem izdavaštvu. Ipak, unatoč tome, zbog kakvoće pojedinih djela i činjenice kako se tek manji broj monografski ili u većem obimu bavi ovom problematikom, trenutno stanje ne zadovoljava. Tome je više razloga. Jedan od glavnih je zasigurno činjenica što se još nije pristupilo sustavnom znanstvenom istraživanju ove iznimno bitne teme unutar novije hrvatske povijesti. Za sadašnje stanje je karakteristično to da pojedini znanstvenici nastoje pružiti našoj javnosti osnovne informacije o temi, u najčešćem broju slučajeva pristajući na kompromise sa izdavačima koji žele djela zanimljivija široj publici, i time nužno lišena mnogobrojnih značajki znanstvenog rada. Tek u najnovije

¹⁵ Dubravko Jelčić također u svojoj knjizi *Politika i sudbine: eseji, varijacije i glose o hrvatskim političarima*, Školska knjiga, Zagreb, 1995. piše o Paveliću u kratkom eseju (str. 67 do 71). On ovdje na jedan književni način nastoji promotriti Pavelića kao čovjeka od krvi i mesa sa svojim manama i dobrim osobinama.

vrijeme osjeća se kod pojedinih znanstvenih ustanova pojačano zanimanje za sustavnim istraživanjem ove teme što bi, nužno, moralo pridonijeti i pojavi većeg broja znanstvenih radova, a osobito onih koji će rečenu temu obrađivati monografski. Ipak, trenutno stanje je takvo da velik broj nestručnjaka, uvidjevši kako je u javnosti rasprostranjen interes za razdoblje N. D. Hrvatske, objavljuje knjige ove tematike koje, osim što im je cilj (na jedan publicističko-popularni način) pružiti što više informacija, u više slučajeva ima i vrlo jasnu komercijalnu namjenu. Vidljivo je, ipak, kako se u zadnje vrijeme pojavilo više naslova koji svojom opsežnošću i kakvoćom prelaze većinu prije toga izdanih djela te se može reći kako će tek buduće vrijeme donijeti više boljih i zanimljivijih knjiga, u kojima će se povijest NDH obrađivati na sustavan i znanstven način.

S U M M A R Y

THE PROBLEMS OF THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA IN HISTORICAL LITERATURE FROM 1990 TO 1995

The author presents the literature on the problem of history of ISC published between 1991 and 1995. With the fall of ideological barriers and bans in 1990 and opening of the opportunity of free researches of the history of ISC, Croatian general and scientific public manifested an extremely great interest in this topic, which reflected in a large number of published works, associated, entirely or partly, with the period of ISC. Unfortunately, partly due also to the lack of systematic scientific researches of that period, only a part of the cited works can be included into the group of scientific works (in fact, some of them are re-prints of the works published in emigration). Most of the titles the author deals with in the present paper are characterized by a popular-journalistic approach to the theme. However, here too one can find interesting information and observations. Finally, mention should be made of a group of works with characteristics of memoirs. In the end, looking at this period as a whole, one could hardly give a completely satisfactory evaluation of all the literature published so far. Yet, it should be noticed that recently (in 1995) quite a number of works dedicated to the Independent State of Croatia was published, which by their quality and extensiveness almost exceeded most of the titles published before this five-year period. Taking this fact and also increased interest in systematic scientific investigations of the problems of ISC into account, we can only hope that the future will bring much more high-grade contributions on this subject.